

Tot elkaar veroordeeld

Tot elkaar veroordeeld

*De Nederlands-Duitse economische en
politieke betrekkingen tussen 1945-1957*

MARTIJN LAK

Hilversum
Verloren
2015

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij financiële bijdragen van de J.E. Jurriaanse Stichting, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, de Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds en de Stichting Unger-Van Brero Fonds.

Afbeeldingen op het omslag: Johan Willem Beyen en Heinrich von Brentano (p. 241), de geldzuivering van 1945 (p. 61) en een industrieterrein aan de Rijn (p. 215).

Dit boek is de Nederlandse bewerking van het Engelstalige proefschrift verdedigd aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam, december 2011.

ISBN 978-90-8704-547-0

© 2015 Martijn Lak & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Woord vooraf

Veel Nederlanders zijn opgegroeid met sterk anti-Duitse gevoelens. De bezetting door nazi-Duitsland en de gebeurtenissen tussen 1940-1945 zorgden voor een diep trauma in Nederland. Duitsers, dat waren ‘Moffen’ die *en masse* onze fietsen hadden gestolen en vanaf de eerste dag van de bezetting Nederland leeg hadden geplunderd. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen deze sentimenten vaak bovendrijven, niet alleen in de politieke betrekkingen tussen beide landen, maar vooral rond neonazistisch geweld in Duitsland, de kwestie van oorlogsmisdadigers en voetbalwedstrijden tussen Nederland en ‘die Manschaft’. Zij die het Oranje van Johan Crujff de WK-finale van 1974 hebben zien verliezen, schijnen nog precies te weten waar ze op dat moment waren, vergelijkbaar met het moment waarop John F. Kennedy werd doodgeschoten. Ik herinner me de woorden van *De Telegraaf* de dag na de door het Nederlands Elftal op het EK van 1988 gewonnen halve finale tegen West-Duitsland: ‘Eindelijk wraak!’ Dat was niet alleen bedoeld als verwijzing naar 14 jaar eerder.

Dit anti-Duitse sentiment is de laatste jaren sterk afgenomen. Toch blijft er iets paradoxaals aan de Duits-Nederlandse betrekkingen, vooral van Nederlandse kant. Altijd de kleinere van de twee partners, maar tegelijkertijd vaak behept met een moreel superioriteitsgevoel. Die ambivalentie tekende lange tijd de Nederlandse houding ten aanzien van de grote buur. Dat gold zeker voor de eerste jaren na de bezetting. Nederland werd in de eerste twaalf jaar na de Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld geconfronteerd met het feit dat een gezond Duitsland van fundamenteel belang was voor het Nederlandse economisch herstel. Tegelijkertijd wilden Nederlanders zo min mogelijk met de voormalige vijand te maken hebben. Hoe deze paradox doorwerkte in de Nederlands-Duitse economische en politieke relaties tussen 1945-1957 wordt in dit boek geanalyseerd.

Veel mensen en instellingen hebben bijgedragen aan dit boek. Financiële bijdragen van de J.E. Jurriaanse Stichting, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, de Stichting Hendrik Muller’s Vaderlandsch Fonds en de Stichting Unger-Van Brero Fonds maakten deze uitgave mede mogelijk. De Haagse Hogeschool droeg bij aan de kosten van het beeldmateriaal. Onmisbaar bij het promotieonderzoek waarop dit boek is gebaseerd waren de verschillende archiefinstellingen, in het bijzonder het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust en genocidestudies in Amsterdam, het Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv in

Düsseldorf en het Bundesarchiv in Berlijn en Koblenz. Ik ben de medewerkers van deze instellingen zeer erkentelijk voor hun hulp. Dat geldt zeker ook voor Tim de Haan, René Kok, Peter Romijn en Maria Somers die zeer behulpzaam waren bij het vinden van geschikt beeldmateriaal.

Bert Altena, Johan Bouwer, Hein Klemann en Jeroen Touwen lazen (delen) van het manuscript kritisch door. Hun uitgebreide commentaar en suggesties hebben het boek goed gedaan. Eventuele overgebleven fouten dienen natuurlijk alleen op mijn conto te worden geschreven. Speciale dank gaat uit naar Hein Klemann, die me zowel tijdens mijn promotieonderzoek als bij het schrijven van dit boek steeds volop steunde, me voor menige valkuil behoedde en altijd positief was. Ik heb warme herinneringen aan de vele gesprekken bij Hein thuis, waarin ook veel andere zaken de revue passeerden, vaak onder het genot van een heerlijke lunch of diner. Van Jeroen Euwe en Ben Wubs leerde ik respectievelijk veel over het omgaan met cijfers en de grote Nederlandse multinationals in Duitsland, nog afgezien van de vele uren die we besteedden aan geschiedenis, muziek en de andere mooie dingen van het leven. Dank aan mijn collega's van de Haagse Hogeschool – met speciale vermelding voor Frank Termes – en de Universiteit Leiden voor hun interesse. Het maakte het schrijven van dit boek nog aangenamer dan het al was.

Het schrijven van een boek is ook een logistiek proces. Mark de Jong sprong steeds snel bij als er weer eens iets mis was met mijn computer. Ik dank ook Uitgeverij Verloren en vooral Anja van Leusden, Patricia Harsevoort en Marleen Boeve, die het manuscript stilistisch en qua vormgeving tot dit boek hebben gemaakt. Anja kwam bovendien met vele bruikbare tips en nam altijd de tijd voor een van mijn vele mailtjes. Dank aan mijn vrienden voor het aanhoren van mijn verhalen over de naoorlogse Nederlands-Duitse relaties, hun oprechte interesse en steun.

Graag wil ik een aantal mensen persoonlijk bedanken. Jacqueline en Irene Kool en Johan Bouwer waren altijd nieuwsgierig naar mijn voortgang en stelden verfrissende vragen. Ik ben hen zeer dankbaar voor hun steun, niet alleen bij het schrijven van mijn boek. Met Maarten Huikeshoven bracht ik menig uurtje discussiërend door, al dan niet met muziek – de Rolling Stones! – op de achtergrond. Ik ben hem en zijn vrouw Ilse erg dankbaar voor hun gastvrijheid, waardevolle vriendschap en voor 'Gimme Shelter'. Mijn ouders, Jaap en Margo, stimuleerden me altijd mijn eigen pad te gaan, kritisch te zijn en vertrouwen te hebben. Hun steun en liefde zijn in alle opzichten onmisbaar. Herman: ik prijs me gelukkig met jou als broer.

Ik draag dit boek op aan twee mensen. Renée Dammen stak mij als ongekend inspirerende docent op de middelbare school aan met het geschiedenisvirus en had zo een belangrijke invloed op mijn verdere levenspad en de keuzes die ik gemaakt heb. Daarnaast aan mijn prachtige zoon Stijn, mijn 'Crazy Love' met 'The Diamonds on the Soles of his Shoes', die mijn leven in alle opzichten verrijkt.

Leusden, november 2015

Inhoudopsgave

Woord vooraf	5
1 Inleiding: verwevenheid, gevoeligheid en economische relaties	9
1.1 <i>Economische interdependentie?</i>	9
1.2 <i>De Duits-Nederlandse relaties 1945-1957: historiografie</i>	16
1.3 <i>Vraagstelling, deelvragen en opbouw van de studie</i>	23
2 Duits-Nederlandse relaties 1945-1949: een overzicht	26
2.1 <i>Inleiding</i>	26
2.2 <i>Nederlandse opvattingen ten aanzien van Duitsland tijdens de oorlog</i>	28
2.3 <i>Nederland in mei 1945</i>	44
2.4 <i>Duitsland na mei 1945</i>	49
2.5 <i>Nederlandse eisen</i>	56
2.6 <i>Nederlandse annexatie van Duitsland?</i>	62
2.7 <i>'Onvermijdelijk is het, dat we meehelpen Duitsland er weer bovenop te brengen'</i>	68
2.8 <i>Het Memorandum van 14 januari 1947</i>	79
2.9 <i>Nederland gered door de Marshallhulp?</i>	80
2.10 <i>Een fundamentele koerswijziging</i>	83
2.11 <i>Conclusie: Duits herstel van levensbelang voor Nederland</i>	87
3 Financiële problemen, 1945-1957	89
3.1 <i>Inleiding</i>	89
3.2 <i>Nederlandse investeringen in Duitsland vóór de Tweede Wereldoorlog</i>	91
3.3 <i>De geallieerde politiek</i>	97
3.4 <i>Gevolgen van het geallieerde beleid voor Nederland</i>	102
3.5 <i>Conclusie: de belangen van het grote bedrijfsleven verdedigd</i>	119
4 Duits-Nederlandse handelsrelaties, 1945-1957	121
4.1 <i>Inleiding</i>	121
4.2 <i>Duits-Nederlandse handelsrelaties tot 1945</i>	122
4.3 <i>Naoorlogse heroriëntatie van de Nederlandse handel?</i>	127

4.4	<i>Het Ruhrgebied ligt stil</i>	130
4.5	<i>De Duits-Nederlandse handel</i>	133
4.6	<i>Een Nederlands krediet voor Duitsland?</i>	139
4.7	<i>De Trustmaatschappij</i>	143
4.8	<i>Liberalisering van de Duitse importen</i>	154
4.9	<i>EBU-problemen tussen Nederland en West-Duitsland</i>	162
4.10	<i>Conclusie: opening Duitse markt belangrijker dan Marshallhulp</i>	175
5	Rotterdam, de Rijn en het Duitse achterland, 1945-1957	178
5.1	<i>Inleiding</i>	178
5.2	<i>De Rijn in puin</i>	180
5.3	<i>Discriminatie van de Nederlandse zeehavens</i>	188
5.4	<i>Rotterdam uitgesloten als haven voor het Duitse achterland</i>	190
5.5	<i>De Nederlandse Rijnvaart de toegang tot Duitsland ontzegd</i>	194
5.6	<i>Nederlandse verzoeken aan de geallieerden</i>	198
5.7	<i>Het achterland en de Duitse deling</i>	200
5.8	<i>Bonn zet de geallieerde politiek voort</i>	201
5.9	<i>Vrijheid op de Duitse binnenwateren?</i>	203
5.10	<i>Het Rijnverkeer stort in</i>	208
5.11	<i>Pragmatisme krijgt de overhand</i>	214
5.12	<i>Conclusie: West-Duitsland kan niet zonder de Nederlandse Rijnvaart</i>	218
6	Duits-Nederlandse bilaterale politieke relaties, 1949-1957	221
6.1	<i>Inleiding</i>	221
6.2	<i>Du Mont gevoelig voor Nederlandse anti-Duitse gevoelens</i>	222
6.3	<i>De Tweede Wereldoorlog en de Duits-Nederlandse politieke relaties</i>	225
6.4	<i>Duits-Nederlandse politieke betrekkingen op een laag niveau</i>	226
6.5	<i>De eerste West-Duitse vertegenwoordiger in Nederland</i>	230
6.6	<i>De Koude Oorlog</i>	234
6.7	<i>Spanningen duren voort</i>	238
6.8	<i>Bonn nauwelijks tegemoetkomend?</i>	243
6.9	<i>Den Haag, de West-Duitse herbewapening en de Europese integratie</i>	250
6.10	<i>Conclusie: ambivalentie en prudentie</i>	255
7	Conclusies	258
	Primaire bronnen	265
	Literatuurlijst	268
	Register	287
	Curriculum Vitae	293

I Inleiding: verwevenheid, gevoeligheid en economische relaties

I.1 Economische interdependentie?

Hitler en de zijnen hebben hun kans alléén en uitsluitend gehad, omdat zij iets brachten, wat bij den Duitscher, wel verre van nieuw te zijn, een beroep op zijn diepste, overgeleverde en met zijn ziel onafscheidelijk vergroeide instincten deed. Zij konden in 10 jaren tijds het dunne laagje Kantsch en Goethiaansch vernis volkomen afkrabbelen; in veel minder dan 10 jaar zelfs, want na 5 jaar Nazi-régime haalde heel Duitschland al zijn hart op aan het krijgsgebrul en aan het gemartel van joden. Niemand verroerde een vinger. Zij luisterden naar Hitler, Goering en Goebbels, zooals zij vroeger honderdmaal liever naar Körner's sentimenteele bloed-en-bodem gedichten en zijn verheerlijking van den dood op het slagveld luisterden dan naar Goethe. En waren Hitler met zijn gangsters niet even zalig om aan te hooren?¹

Veel vertrouwen had W. Chr. Posthumus Meyes, reserve luitenant-kolonel van het Bureau Militair Gezag van de Nederlandse regering in ballingschap in Londen duidelijk niet in de Duitsers, getuige dit citaat uit 1942. Dat was alleszins begrijpelijk. Toen Posthumus Meyes de hierboven aangehaalde woorden in 1942 sprak, was Nederland ruim twee jaar bezet door nazi-Duitsland. Velen deelden ongetwijfeld zijn gevoelens. Ze hadden vrouw, kinderen en vaderland achter zich moeten laten en wisten niet of ze deze ooit terug zouden zien. Volgens Posthumus Meyes moest na de oorlog veiligheid in de relatie tot Duitsland de centrale overweging zijn. Economische overwegingen als, in Posthumus' woorden, 'een welvarend Duitschland is voor onzen handel en voor onze scheepvaart nuttig en wenschelijk', moesten wat hem betreft op de tweede plaats komen.² Velen dachten daar echter anders over, niet omdat ze zo dol waren op de Duitsers, maar omdat zij zich realiseerden dat een naoorlogse Nederlandse economische wederopbouw onmogelijk zou zijn zonder een welvarend Duitsland.

¹ Nationaal Archief (hierna NA), Den Haag, archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken (BuZa), Londens Archief en daarmee samenhangende archieven, (1936-) 1940-1945 (-1958), toegangsnr. 2.05.80, inv.nr. 2660; 'Lezing W. Chr. Posthumus Meyes', 26 oktober 1942.

² NA, Londens Archief, toegangsnr. 2.05.80, inv.nr. 2660; 'Lezing W. Chr. Posthumus Meyes', 26 oktober 1942.

De Nederlands-Duitse economische betrekkingen zijn sinds de late negentiende eeuw zo intensief geweest dat ze vaak gezien worden als wederzijds afhankelijk.³ Hoewel protectionisme en monetaire problemen deze contacten tijdens het Interbellum ondermijnden, bleef die verbondenheid tussen de twee landen grotendeels intact. De kwestie van de relevantie van deze economische interdependentie is een in de literatuur veel bediscussieerd thema. De hoofrolspelers in dit debat zijn de liberalen en de (neo)realisten.

De liberalen stellen dat intensieve economische contacten politieke veiligheid en vrede garanderen. Daarmee staan zij in de traditie van de grote achttiende-eeuwse Duitse filosoof Immanuel Kant, die in zijn in 1795 gepubliceerde *Zum ewigen Frieden* stelde:

Es ist der Handelsgeist, der mit dem Kriege nicht zusammen bestehen kann, und der früher oder später sich jedes Volks bemächtigt. Weil nämlich unter allen, der Staatsmacht untergeordneten, Mächten (Mitteln), die Geldmacht wohl die zuverlässigste seyn möchte, so sehen sich Staaten (freylich wohl nicht eben durch Triebfedern der Moralität) gedungen, den edlen Frieden zu befördern, und, wo auch immer in der Welt Krieg auszubrechen droht, ihn durch Vermittelungen abzuwehren, gleich als ob sie deshalb im beständigen Bündnisse ständen.⁴

Kant stelde niet alleen dat economische interdependentie vrede bevordert, maar dat democratie dat eveneens doet. Volgens deze filosoof kunnen kooplieden de politiek beïnvloeden, en als politici bereid zijn naar hen te luisteren, kan vrede bereikt worden. Handelaren houden zich tenslotte vooral met zaken doen bezig, en oorlog is schadelijk voor de handel. Als twee landen waarin de bevolking iets te zeggen heeft economisch van elkaar afhankelijk zijn, kan deze wederzijdse afhankelijkheid leiden tot vrede en een wens elkaar respectvol en tegemoetkomend te behandelen. Een andere invloedrijke filosoof uit de achttiende eeuw, Charles de Montesquieu, was een soortgelijke mening toegedaan. In zijn beroemde *De l'esprit de Lois* (1758) schreef hij: 'L'effet naturel du commerce est de porter la paix. Deux nations qui négocient ensemble se rendent réciproquement dépendantes: si l'une a intérêt à acheter, l'autre a intérêt à vendre; et toutes les unions sont fondées sur des besoins mutuels'.⁵

In de politieke wetenschappen is veel nagedacht over de relatie tussen politiek en economie. De voor de voorliggende studie meest bruikbare van deze ideeën is de zogenaamde interdependentietheorie, die zich voornamelijk bezighoudt met de vraag of economische verwevenheid kan leiden tot vreedzame politieke relaties. De laatste decennia is een groeiende hoeveelheid literatuur verschenen over de politieke gevolgen

3 H.A.M. Klemann, *Waarom bestaat Nederland eigenlijk nog? Nederland-Duitsland: economische integratie en politieke consequenties 1860-2000* (Rotterdam 2006) 17, 22, 28 en 64-65.

4 I. Kant, *Zum ewigen Frieden* (Königsberg 1795) 64-65.

5 C. de Montesquieu, *De l'esprit des Lois* (Parijs 1758). Zie ook: P. Martin, T. Mayer en M. Thoenig, 'Make trade not war?', *Review of Economic Studies* 75, nr. 3 (juli 2008) 865-900, aldaar 865.

van economische interdependentie en wederzijds voordelige economische relaties.⁶

Hoewel er in de theorie van de internationale betrekkingen meerdere liberale varianten bestaan, delen ze één fundamenteel idee: 'All of them propose the hypothesis that interdependence decreases international conflict, or at least decreases incentives for conflict. Given the fact that war is neither in the interest of the people nor in national interests, interdependence is expected to decrease war among liberal states'.⁷ Liberalen stellen daarbij niet dat als de economische banden tussen landen sterk zijn deze nooit oorlog met elkaar zullen voeren, maar dat het waarschijnlijk is dat zij elkaar politiek terughoudend en correct zullen behandelen.

De Franse economen Phillipe Martin en Thierry Mayer en hun Zwitserse collega Matthias Thoenig hebben recent betoogd dat in een model waar handel welvaart doet toenemen, 'higher trade flows may not lead to peace'. Volgens deze auteurs is het idee dat handel vrede bevordert slechts deels correct: 'Bilateral trade, because it increases the opportunity cost of bilateral war indeed deters bilateral war. However, multilateral trade openness, because it reduces the opportunity cost of going to war with any given country, increases the possibility of war between any given pair of country'.⁸ De economisch-historici Mark Harrison en Nikolaus Wolf hebben zich recent bij deze stelling aangesloten: 'According to these traditions [het Westerse politieke en filosofische denken over de toekomst van oorlog, M.L.], the global trends towards democracy and globalization should make war increasingly a minority sport. In fact, war is a minority sport. The problem is that the minority has been growing'.⁹ Deze observaties lijken echter te passen bij de aanname dat toegenomen bilaterale handel tot vreedzame politieke relaties leidt, zoals bijvoorbeeld geïllustreerd door Duitsland en Nederland na 1945.

Volgens hedendaagse sociale wetenschappers bevordert niet zozeer handel als wel vrijhandel vreedzame politieke betrekkingen tussen landen. Interdependentie kan alleen tot vrede leiden als het economische beleid van een land erop gericht is zich ervan te verzekeren dat het van een buurland kan krijgen wat het wil, zonder

6 Klemann, *Waarom bestaat Nederland eigenlijk nog?*, 9-10.

7 S.M. McMillan, 'Interdependence and conflict', *Mershon International Studies Review* 41 (1997) 33-58, aldaar 36. Zie ook: C.F. Bergsten, R.O. Keohane en J.S. Nye, 'International economics and international politics: a framework for analysis', *International Organisation* 29, nr. 1, *World politics and international Economics* (1975) 3-36; R.O. Keohane en J.S. Nye, 'Power and interdependence revisited', *International organizations* 41, nr. 4 (1987) 725-753; E.D. Mansfield, *Power, Trade and War* (Princeton 1994); Dale C. Copeland, 'Economic interdependence and war: a theory of trade expectation', *International Security* 20 (1996) 5-41; R.O. Keohane, 'Problematic lucidity: Stephen Krassner's "State power and the structure of international trade"', *World Politics* 50 (1997) 150-170; E.D. Mansfield en B.M. Pollins, 'The study of interdependence and conflict: recent advances, open questions, and directions for further research', *The Journal of Conflict Resolution* 45 (2001) 834-859; E.D. Mansfield en B. Pollins (red.), *Economic Interdependence and International Conflict* (Michigan 2003); Dale C. Copeland, 'Economic interdependence, trade expectations and the onset of war'. Paper voor de conferentie over *Economics and Security*, Hebrew University Jeruzalem, 25-26 april 2006.

8 Martin, Mayer en Thoenig, 'Make trade not war?', 893.

9 M. Harrison en Nikolaus Wolf, 'The frequency of wars', *Economic History Review* 65, nr. 3 (2012) 1055-1076, aldaar 1058-1059.

daarbij geweld te hoeven gebruiken. Als twee landen wederzijds afhankelijk zijn, en tussen hen bestaat vrijhandel, dan wordt met oorlog niets bereikt. Vrijhandel bevordert volgens Patrick McDonald handel ‘by removing an important foundation of domestic privilege – protective barriers to trade – that enhances the domestic power of societal groups likely to support war, reduces the capacity of free-trading interests to limit aggression in foreign policy, and creates a mechanism by which the state can build supportive coalitions for war [...] Free trade reduces military conflict in the international system by undermining the domestic political power of interests that benefit from conflict and by limiting the state’s ability to enact commercial policies to build domestic coalitional support for its war machine’.¹⁰

Voor (neo)realisten zijn interdependentietheorieën nauwelijks een issue. Zij houden zich bovenal bezig met de macht van de staat, diens politiek en hoe staten het best kunnen overleven in een vijandige wereld. Economische interdependentie kan in deze opvattingen zelfs leiden tot conflicten: ‘Realists emphasize the conflictual aspects of international transaction. From this starting point, Realists come to the conclusion that interdependence either increases the likelihood of war or is not related to war initiation’.¹¹

Volgens (neo)realisten leidt interdependentie uiteindelijk tot afhankelijkheid. Daardoor worden onevenwichtigheden tussen twee landen gecreëerd, en zelden of nooit symmetrische interdependentie, wat kan weer leiden tot een gevoel van onzekerheid over de aan- en afvoer van grondstoffen. Dat kan weer leiden tot conflict. Katherine Barbieri, een prominent (neo)realistische auteur, introduceerde het concept van ‘trade share’, het aandeel van de handel tussen twee landen in de totale handel van elk land met zijn handelspartners. Op die manier probeert Barbieri het relatieve belang van handel voor een staat te analyseren en het relatieve belang van relaties ten opzichte van anderen aan te geven.¹² Op basis daarvan stelt ze dat ‘in most instances, trade fails to deter conflict. Instead, extensive economic interdependence increased the likelihood that dyads engage in military dispute’.¹³

Dit idee kan worden teruggevoerd op Albert Hirschmanns dissertatie uit 1945. Daarin analyseerde hij de intensiteit van de handel tussen Duitsland en zijn Oost-Europese handelspartners in het Interbellum. Hirschmann wees erop dat Duitsland vaak de grootste handelspartner was van de kleinere Europese landen, vooral in Zuidoost-Europa, en veralgemeniseerde dat in een theorie van monopolie-macht in de internationale handel.¹⁴

10 P.J. McDonald, ‘Peace through trade or free trade?’, *The Journal of Conflict Resolution* 48, nr. 4 (augustus 2004) 547-572, aldaar 549 en 568-569.

11 McMillan, ‘Interdependence and conflict’, 40.

12 K. Barbieri, ‘Economic interdependence: a path to peace or a source of interstate conflict?’, *Journal of Peace Research* 33, nr. 1 (1996) 29-49.

13 Barbieri, ‘Economic interdependence’, 36 en 42.

14 A.O. Hirschmann, *National power and the structure of foreign trade* (Berkeley 1945) 89.

De kleine economieën in Oost-Europa waren zo afhankelijk van Duitsland dat ze zich vanaf 1933 meer en meer moesten voegen naar de economische wensen van het Derde Rijk.¹⁵ In de late jaren dertig ging respectievelijk 59 en 50 procent van de door Bulgarije en Joegoslavië geëxporteerde goederen naar Duitsland, en kwam 52 procent van de in Bulgarije geïmporteerde producten uit het Derde Rijk. In de totale import en export van Duitsland was dat echter maar 1,5 en 1,1 procent. In de praktijk betekende dit dat Duitsland het zich zonder problemen zou kunnen veroorloven geen producten van Oost-Europese landen meer af te nemen, maar dat dit rampzalig zou zijn voor Berlijns kleine partners.¹⁶ Bulgarije kon zijn handel niet verleggen van Duitsland naar een ander land, maar andersom konden de Duitsers de Bulgaarse markt en/of Bulgaarse aanvoer makkelijk vervangen.¹⁷ Concreet kwamen de landen in Oost-Europa daardoor stevig in de economische invloedssfeer van het Derde Rijk.

De economische relaties tussen Duitsland en Nederland waren echter anders. Hoewel Duitsland belangrijker was voor Nederland dan omgekeerd, bedroeg de Nederlandse export naar zijn grote buur ongeveer 25 procent van de totale export. Dat was zo'n vijftien procent van de totale Duitse import. Bovendien leverde Nederland onmisbare diensten, waaronder transport via de Rijn, en havendiensten. Rotterdam was de belangrijkste haven voor het Ruhrgebied, het industriële hart van Duitsland én van Europa. Nederland speelde als zodanig ook een vitale rol in de Duitse voedselvoorziening. Tijdens het Interbellum had Nederland bovendien een leidende rol in de binnenlandse vaart op de Duitse binnenwateren, vooral op de Lage Rijn, en het Nederlandse bankwezen financierde een groot deel van de Duitse industrie.¹⁸ Duitsland had, kortom, de Nederlandse producten en diensten hard nodig.

Het grootste probleem met de interdependentietheorie is, hoe de veronderstelde economische verwevenheid moet worden gemeten. Er is bewijs om meerdere wederzijdse economische contacten aan te tonen, maar omdat er geen dienstcijfers beschikbaar zijn die verdeeld zijn naar individuele landen, is één en ander moeilijk hard te maken. Kees van Paridon en Hein Klemann hebben de correlatie van de

15 H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 34.

16 Hirschmann, *National power and the structure of foreign trade*, hoofdstuk 1 en 87-90. Hirschmann deed later iets ongebruikelijks in de wetenschap: hij reflecteerde op zijn eigen proefschrift en stelde dat hij één ding over het hoofd had gezien: kleine landen kunnen zich bedreigd voelen door een grote economische macht, maar voor laatstgenoemde is het kleine land slechts één van de vele. A.O. Hirschmann, 'Beyond asymmetry: critical notes on myself as a young man and on some other old friends', *International Organization* 32, nr. 1 (1978) 45-50. Het economische belang van Nederland voor Duitsland was echter zo groot, dat Berlijn de handelsrelaties met de kleine buur niet kon negeren. Hirschmanns thesis is onder andere bekritiseerd door A.O. Ritschl in zijn artikel 'Nazi economic imperialism and the exploitation of the small: evidence from Germany's secret foreign exchange balances, 1938-1940', *Economic History Review* 54, nr. 2 (2001) 324-345.

17 Hirschmann, *National power and the structure of foreign trade*, 30-31.

18 J. Euwe, 'Amsterdam als Finanzzentrum für Deutschland', in: H.A.M. Klemann en F. Wielenga (red.), *Deutschland und die Niederlande. Wirtschaftsbeziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Münster 2009) 153-172, met name 159 en 170.

groecijfers van het Duitse en Nederlandse Bruto Binnenlands Product gebruikt.¹⁹ Hun onderzoek leverde bewijs voor de intensiteit van de economische contacten tussen de twee landen, maar dat is niet keihard.

Bovendien moet op enig moment aangetoond kunnen worden dat er burgers zijn die stellen dat er economische belangen op het spel staan en dat deze verdedigd moeten worden. Deze mensen ontbraken in nazi-Duitsland grotendeels. Tijdens de periode van het Duitse Keizerrijk, de Weimarrepubliek en de Bondsrepubliek was de lobby van de West-Duitse industriëlen die vrije economische contacten met Nederland voorstonden invloedrijk, maar hun mening deed er nauwelijks toe tijdens Hitlers regime en zeker niet vanaf het moment in 1936 dat Hermann Göring in sterke mate zijn stempel zette op de nationaal-socialistische economie.²⁰

Na de nederlaag van het Derde Rijk in mei 1945 volgden de Britse en Amerikaanse bezetters dezelfde lijn. Zij benaderden Duitsland vanuit een politieke invalshoek, en hadden aanvankelijk weinig aandacht voor economische kwesties. Hun doel was de Duitse bevolking op een minimaal bestaansniveau in leven te houden, tegen zo laag mogelijke kosten. Het herstel van de Duitse economie was in deze eerste naoorlogse jaren niet hun belangrijkste prioriteit. Pas vanaf 1948, toen de Britse en Amerikaanse belangen veranderden en het beleid verschoof in de richting van de oprichting van een onafhankelijke West-Duitse staat, kon opnieuw economische interdependentie worden verwacht, omdat economische belangen nu sterk aan belang wonnen. Dat betekende ook dat er voorzichtige stappen werden gezet naar een herleving van de economische banden tussen Nederland en Duitsland. Vanaf dat moment gingen Den Haag en Bonn opnieuw rekening houden met elkaars economische belangen, ondanks alles wat er tijdens de oorlog en de Duitse bezetting was voorgevallen.

De interdependentietheorie is daarom een goed middel om de Duits-Nederlandse relaties in de periode 1945-1957 te analyseren. Weliswaar kan worden tegengeworpen dat de vooroorlogse economische verwevenheid nazi-Duitsland er niet van weerhield Nederland in mei 1940 aan te vallen en te bezetten, maar dat werd gedaan door een regime dat zich weinig gelegen liet liggen aan economen of andere burgers, maar geloofde in het primaat van de politiek. Bovendien was er in 1940 alles behalve sprake van vrijhandel, maar had de monetaire chaos uit de jaren dertig ervoor gezorgd dat Duitsland een inconvertibele munt had. Daardoor moest alle handel via clearing, een uitermate omslachtig en inefficiënt systeem geschieden.

Niettemin bleef Nederland ook voor het Derde Rijk van belang. De Kamer van Koophandel van Rotterdam stelde in 1945 dat de oorlogsvorbereidingen en her-

19 H.A.M. Klemann en C.W.A.M. van Paridon, *In voor en tegenspoed ... Verleden, heden en toekomst van de Nederlands-Duitse betrekkingen* (Den Haag 2008).

20 R. Overy, *War and economy in the Third Reich* (Oxford 1995) en Klemann, *Waarom bestaat Nederland eigenlijk nog?*, 53-54 en 96-99.